13th International Interdisciplinary Conference in Mauritius on 'Contribution of Eminent Personalities at National and International Levels' 20th Nov. 2018 and book edited by Dr. Snehal Tawre. From left Dr. L. V. Tawre, Dr. S. N. Koonjul, Director Mahatma Gandhi Institute (Mauritius), Dr. Snehal Tawre, Prof. Madhumati Koonjul, M.G.I. (Mauritius)

14th International Interdisciplinary Conference in Mauritius on 'Need of Communication Skills for Success in Life' 20th Nov. 2018 and book edited by Dr. Snehal Tawre.
From left Dr. L. V. Tawre, Dr. Dhananjay Keskar, Director Amity Institute (Mauritius), Dr. Snehal Tawre, Prof. Madhumati Koonjul, M.G.I. (Mauritius)

'Contribution of Shahu Maharaj, Mahatma Phule and Dr. Babasaheb Ambedkar at National and International Levels', 15th International Interdisciplinary Conference, Pune, 7th February 2019 and book edited by Dr. Snehal Tawre & Dr. Shobha Ingawale. From Left Smt. Sushama Shinde (Dubai), Prof. Madhumati Koonjul (Mauritius), Dr. Snehal Tawre, Dr. Sadanand More, Shri. Shashikantbhau Sutar, Smt. Pramilatai Gaikwad, Dr. Shobha Ingawale, Dr. Lutchmee Jhumman and Shri. Vishwadeep Karamchand (Mauritius)

'Contribution of Literati, Social Reformers, Researchers and Scientists at National and International Levels, 16th International Interdisciplinary Conference, Pune, 8th-9th February 2019 and book edited by Dr. Snehal Tawre, Dr. Manjusha Dhumal & Dr. Shilpagauri Ganpule.
From left Dr. Shilpagauri Ganpule, Dr. Manjusha Dhumal, Dr. Snehal Tawre, Padmashri Shri. Arun Firodia, Dr. Pandit Vidyasagar, Dr. Manohar Chaskar, Prof. Madhumati Koonjul (Mauritius), Dr. Lutchmee Jhumman, Behind Shri. J. B. Songaokar (Zambia), Shri. Vishwas Shinde (Dubai) and Shri. Vishwadeep Karamchand (Mauritius)

'Nature of Marathi Language at International Levels', 17th International Interdisciplinary Conference, Pune, 26th February 2019,
From Left Prof. Shantaram Pokharkar, Sona Dharmia (Mauritius), Dr. Ganpat More, Shri. Ganpatrao Balwadkar, Dr. Snehal Tawre, Ram Malu (Mauritius), Dr. Gauria Homrajan (Mauritius).

ISBN 978-93-87628-50-2
Price ₹160/- $3

स्नेहवर्धन प्रकाशन

१५वी आंतरराष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय परिषद

'जागतिक स्तरावर शाहू महाराज, महात्मा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान'

संपादक- डॉ. स्नेहल तावरे
डॉ. शोभा इंगवले

स्नेहवर्धन प्रकाशन

15th INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY CONFERENCE

१५वी आंतरराष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय परिषद

'Contribution of Shahu Maharaj, Mahatma Phule and Dr. Babasaheb Ambedkar at National and International Levels'

'जागतिक स्तरावर शाहू महाराज, महात्मा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान'

संपादक
डॉ. स्नेहल तावरे
डॉ. शोभा इंगवले

पंधरावी

आंतरराष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय परिषद, पुणे

'जागतिक स्तरावर शाहू महाराज, महात्मा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान

संपादक

डॉ. स्नेहल तावरे

डॉ. शोभा इंगवले

स्नेहवर्धन प्रकाशन

पुणे

- स्नेहवर्धन प्रकाशन : क्र. १२४५
- 'जागतिक स्तरावर शाहू महाराज, महात्मा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान'
  (समीक्षा - संदर्भ)
- **प्रकाशक आणि मुद्रक :**
  डॉ. एल. व्ही. तावरे
  स्नेहवर्धन, ८६३ सदाशिव पेठ, महात्मा फुले सभागृहामागे,
  पुणे - ४११०३०.
  स्थिरभाष : (०२०) २४४७ २५ ४९ / २४४३६९६१
  ई-मेल : snehaltawre@gmail.com
- © सर्व हक्क सुरक्षित
- **प्रथमावृत्ती :** ७ फेब्रुवारी २०१९
  पंधरावी आंतरराष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय परिषद, पुणे
- **मुखपृष्ठ :** संतोष धोंगडे
- **अक्षरजुळणी :** एस. एस. ग्राफिक्स, पुणे
- **मुद्रणस्थळ :** स्मिता प्रिंटर्स, पुणे
- ISBN 978-93-87628-42-7
- **पृष्ठसंख्या :** ६२८
- **मूल्य : ₹ ६५० /-**
  $ 10

ज्यांच्या कार्यकर्तृत्वामुळे महाराष्ट्र पुरोगामी झाला
आणि
ज्यांच्या कार्याचा ठसा आंतरराष्ट्रीय स्तरावर उमटला
त्या
राजर्षी शाहू – महात्मा फुले – डॉ. आंबेडकर
यांना
आदरपूर्वक अर्पण...

डॉ. स्नेहल तावरे
डॉ. शोभा इंगवले

अनुक्रमणिका

संपादकीय – डॉ. स्नेहल तावरे /१३
डॉ. शोभा इंगवले

राजर्षी शाहू महाराज

१) राजर्षी शाहू महाराज : एक प्रजाहितदक्ष राजा — डॉ. नीला पांढरे /१५
२) राजर्षी शाहू महाराजांची विचारधारा — डॉ. स्नेहल तावरे /१९
३) राजर्षी शाहू महाराज : महिला स्वातंत्र्याचे पुरस्कर्ते — डॉ. शोभा इंगवले /२३
४) मानवतेचे पुजारी राजर्षी शाहू महाराज — डॉ. मधुमती कुंजल /२७ मॉरिशस
५) महाराष्ट्राच्या सामाजिक जीवनातील घोंगावणारे वादळ : राजर्षी शाहू महाराज — डॉ. तुकाराम रोंगटे /३१
६) सामाजिक न्यायाचे प्रणेते : राजर्षी शाहू महाराज — डॉ. संजय नगरकर /३५
७) राजर्षी शाहू महाराजांचे आधुनिक कृषी क्षेत्रातील योगदान — डॉ. विलास पाटील /३९
८) शाहू महाराज, महात्मा फुले आणि डॉ. आंबेडकर यांचे शैक्षणिक योगदान — डॉ. ज्योती माने /४३
९) राजर्षी शाहू महाराज यांचे अस्पृश्योद्धाराचे कार्य — डॉ. निशा मोरे /४७
१०) राजर्षी शाहू महाराज यांचे मुस्लिम समाजाविषयी योगदान — डॉ. एस. जी. अन्सारी/५१
११) शैक्षणिक क्रांतीचे उद्गाते- राजर्षी शाहू महाराज — डॉ. किशोरकुमार गव्हाणे/५५
१२) छत्रपती शाहू महाराज आणि जागतिक दर्जाचे जलसंधारण — डॉ. गणेश मधे /५९
१३) शाहू महाराज : बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व — डॉ. नेहा नलावडे /६३
१४) श्री शाहू महाराजांचा सकलजनवादी विचार — डॉ. वैशाली पवार /६७
१५) राजर्षी शाहू महाराजांचा सामाजिक दृष्टिकोण — डॉ. कल्पना गावडे /७१
१६) छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज : सुधारणावादी समाजसुधारक आणि लोकनेते — डॉ. वंदना चव्हाण /७५

१७) जागतिक स्तरावर छत्रपती शाहू महाराज, महात्मा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान — डॉ. डी. एस. बोरकर /७९
१८) राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान — डॉ. गणेश मालटे /८३
१९) स्त्री संरक्षण व स्त्री शिक्षणाचे आधारस्तंभ : छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज — डॉ. शुभांगी कुऱ्हाडे /८७
२०) राजर्षी शाहू महाराज यांचे योगदान — डॉ. विक्रम जाधव /९१
२१) राजर्षी शाहू महाराज यांचे शैक्षणिक योगदान — डॉ. दीपक गायकवाड /९५
२२) राजर्षी शाहू महाराजांचे सामाजिक योगदान — डॉ. मंदा नांदुरकर /९९
२३) लोककल्याणकारी राजा राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज — डॉ. प्रतिभा घाग /१०३
२४) समाजसुधारक राजर्षी शाहू महाराज यांचे बहुजनांसाठीचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान — डॉ. जगदीश खैरे /१०७
२५) छत्रपती शाहू महाराजांच्या कृती कार्यक्रमातील 'सामाजिक न्याय' — डॉ. माणिक सोनावणे /१११
२६) शाहू महाराजांचे कलाप्रेम — डॉ. वैजयंतीमाला जाधव /११५
२७) राजर्षी शाहू महाराज यांचे क्रीडा योगदान — डॉ. सुदाम शेळके, प्रा. रूपेश थोपटे /११९
२८) राजर्षी शाहूंचे शैक्षणिक योगदान — डॉ. सारिका बहिरट /१२३
२९) राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज यांचे कृषी क्षेत्रातील योगदान — प्रा. प्रशांत आरसुळ /१२७
३०) जागतिक स्तरावर शाहू महाराज, महात्मा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान — प्रा. विवेक खटवटे /१३१
३१) छत्रपती शाहू महाराज एक समाजक्रांतिकारक — प्रा. संगीता चव्हाणके /१३५
३२) जागतिक स्तरावर शाहू महाराज यांचे शैक्षणिक योगदान — प्रा. लक्ष्मण कोठावळे /१३९
३३) जागतिक कीर्तीचे असामान्य व्यक्तिमत्त्व : राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज — प्रा. गौरी कुलकर्णी /१४३
३४) थोर विचारवंत शाहू – फुले – आंबेडकर — प्रा. निवृत्ती टार्फे /१४७
३५) श्री शाहू महाराज, महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिंक्षण क्षेत्रातील योगदान — प्रा. रजनी जरांडे /१५१
३६) बहुजन शिक्षण उद्धारक : लोकराजा राजर्षी शाहू महाराज — प्रा. योगेश पाटील /१५५
३७) राजर्षी शाहू महाराज : शैक्षणिक व सामाजिक योगदान — प्रा. क्रांती पैठणकर /१५९
३८) राजर्षी शाहू महाराज यांचे समाज व विधीविषयक क्षेत्रातील योगदान — प्रा. वैशाली देठे /१६३
३९) राजश्री शाहू महाराजांचे सामाजिक योगदान — प्रा. सारिका कर्पे /१६७
४०) राजर्षी शाहू महाराज : एक युगप्रवर्तक — नीलिमा फाटक /१७१
४१) जागतिक स्तरावर शाहू महाराज यांचे योगदान — प्रियांका खरात /१७५
४२) राजर्षी शाहू महाराजांचे समर्थ वारसदार – छत्रपती राजाराम महाराज — श्री. नरेंद्र पाटील /१७९
४३) राजर्षी शाहू महाराज यांचे सामाजिक कार्य — शिवाजी कार्ले /१८३

महात्मा जोतिबा फुले

४४) फुले, शाहू, आंबेडकर यांच्या योगदानाची वैश्विक प्रस्तुतता आणि स्थानिक भान — डॉ. जीनत खान /१८७
४५) महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक कार्य — डॉ. महादेव वाळुंज /१९१
४६) महात्मा जोतिराव फुले यांचे जागतिक स्तरावरील योगदान — डॉ. अतुल चौरे /१९५
४७) महात्मा फुले यांचे जागतिक स्तरावरील योगदान — डॉ. नीलेश आढाव /१९९
४८) महात्मा फुले यांचे साहित्य व सामाजिक कार्याचे योगदान — डॉ. द. के. गंधारे /२०३
४९) शोषणविरोधी लढ्याचे प्रणेते महात्मा फुले — डॉ. विठ्ठल जंबाले /२०७
५०) महात्मा जोतिबा फुले यांचे शैक्षणिक योगदान — डॉ. माधव बसवंते /२११
५१) पुरोगामी विचारांचे प्रणेते : महात्मा फुले — डॉ. रमेश पोळ /२१५
५२) आजच्या काळात महात्मा फुले यांच्या विचारांचे महत्त्व — डॉ. सोमनाथ दडस /२१९
५३) मानवी समतेचे पुरस्कर्ते : महात्मा फुले — डॉ. हिरालाल मेश्राम /२२३
५४) महात्मा जोतीराव फुले यांची काव्यरचना — डॉ. जया कदम /२२७
५५) महात्मा जोतीराव फुले यांचे स्त्रियांसाठीचे योगदान — डॉ. कविता मुरुमकर /२३१
५६) महात्मा फुले यांचे योगदान — डॉ. स्मिता खोपडे /२३५
५७) जागतिक स्तरावर महात्मा फुले यांचे योगदान — डॉ. विजय काळे /२३९
५८) महात्मा जोतिबा फुले यांचा स्त्री स्वातंत्र्यविषयक दृष्टिकोण — डॉ. उत्तम मानवते /२४३
५९) महात्मा जोतीराव फुले यांचे योगदान — डॉ. राजाराम गावडे /२४७
६०) समाज सुधारक महात्मा जोतिबा फुले यांचे सामाजिक कार्य — डॉ. प्रभाकर घोडके /२५१
६१) महात्मा फुले यांचे विविध क्षेत्रातील योगदान — डॉ. महालक्ष्मी मोराळे /२५५

६२) सामाजिक समतेच्या क्रांतीचे जनक : महात्मा फुले — डॉ. आशा मुंडे /२५९

६३) महात्मा फुले यांचा : स्त्रीशिक्षण विषयक दृष्टिकोन — डॉ. केतकी भोसले /२६३

६४) "महात्मा फुले, शाहू महाराज आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कृषि-औद्योगिक क्षेत्रातील योगदान" — डॉ. सदाशिव पाटील /२६७

६५) आधुनिक कालखंडातील युगपुरूष महात्मा फुले — डॉ. रावसाहेब ननावरे /२७१

६६) फुले - आंबेडकर विचारधारा : काळाची गरज — डॉ. अशोक शिंदे /२७५

६७) कृतिशील सुधारक आणि विचारवंत : जोतिराव फुले — डॉ. धनंजय लोखंडे /२७९

६८) आदर्श जीवनाचा वस्तुपाठ : सार्वजनिक सत्यधर्म — डॉ. रेश्मा दिवेकर /२८३

६९) समाज सुधारणा व पुनर्रचना करण्यात महात्मा ज्योतिबा फुले आणि बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कार्याची समांतरता — डॉ. पल्लवी मेश्राम /२८७

७०) महात्मा फुले यांच्या साहित्यवाचनाचा बी.एड विद्यार्थिनी शिक्षिकांवरील परिणाम एक अभ्यास — डॉ. उषा मोरे /२९१

७२) महात्मा जोतीराव फुले यांचे तृतीय रत्न नाटकातील सामाजिक स्थिती व आजची सामाजिक स्थिती: एक अभ्यास — डॉ. सुरेखा भाग्यवंत /२९५

७२) महात्मा फुले यांचे आर्थिक विचार — डॉ.पल्लवी भावसार /२९९

७३) महात्मा फुले यांची शैक्षणिक क्रांती — डॉ.उज्ज्वला हातागळे /३०३

७४) जागतिक स्तरावरील महात्मा फुले यांचे योगदान — प्रा. संदीप उल्हाळकर /३०७

७५) समाज परिवर्तनात महात्मा फुले यांच्या साहित्याचे योगदान — प्रा. ए. बी. भावसार /३११

७६) महात्मा फुले यांचे सामाजिक कार्य व समाजपरिवर्तन — प्रा. प्रशांत जाधव /३१४

७७) महात्मा जोतिबा फुले यांचे शिक्षण क्षेत्रातील योगदान — प्रा. कुंदा कवडे /३१८

७८) जागतिक स्तरावरील महात्मा जोतीराव फुले यांचे योगदान — प्रा. विजया सुकाळे /३२२

७९) युगप्रवर्तक महात्मा ज्योतिबा फुले — प्रा. माया धुप्पड /३२६

८०) महात्मा जोतीबा फुले यांचे जागतिक स्तरावरील योगदान — प्रा. अजित जाधव /३३०

८१) महात्मा जोतीराव फुले यांचे सामाजिक व शैक्षणिक क्षेत्रांतील योगदान — प्रा. शिवाजीराव बागल /३३४

८२) सामाजिक सुधारणेचे जनक महात्मा फुले — प्रा. टी. आर. बोराडे /३३६

८३) महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे जागतिक योगदान — प्रा. शांताराम पोखरकर /३४०

८४) समाजसुधारक युगपुरुष : महात्मा ज्योतिबा फुले — प्रा. वर्षा जोशी /३४४

८५) महिला सबलीकरणाचा पाया घालण्यामध्ये महात्मा फुले यांच्या कार्याचे योगदान — प्रा. मुग्धा काळे /३४८

८६) जागतिक स्तरावर महात्मा फुले यांचे योगदान — प्रा. पियुष डहाळे /३५२

८७) द्रष्टे समाज सुधारक : महात्मा जोतीराव फुले — प्रा. सारिका थोरात /३५६

८८) थोर समाजसुधारक व साहित्यिक महात्मा जोतीबा फुले — संगीता वाकोळे /३६०

८९) महात्मा जोतीराव फुले यांच्या शैक्षणिक वैचारिक सद्यकालीन उपयोजन — शोभा जाधव /३६२

९०) महात्मा ज्योतिबा फुले यांच्या विचारामधून परावर्तित होणारे शाश्वत विकासाचे स्वप्न — स्वप्निल धेंडे /३६६

९१) महात्मा फुले यांची सामाजिकता आणि आनंद संप्रदाय — गायत्री पंडित /३७०

९२) महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान — राहुल पोखरकर /३७४

९३) महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक योगदान — सुषमा जाधव /३७८

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

९४) सर्व क्षेत्रांत समानता तत्त्व आणि महिला अधिकारांचे समर्थक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर — डॉ. नीलम गोऱ्हे /३८२

९५) युगपुरुषांचा पत्रव्यवहार - एक चिंतन — डॉ. माधवी खरात /३८६

९६) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जलधोरण विषयक विचार — डॉ. मंजुश्री बोबडे /३९०

९७) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : एक कला प्रेमी — डॉ. चंद्रकांत मंडलिक /३९४

९८) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे ग्रंथलेखन-राष्ट्रीय-आंतरराष्ट्रीय-अनुबंध ! — डॉ. मधुकर मोकाशी /३९८

९९) थोर समाजसुधारक, व्यासंगी अभ्यासक आणि शिक्षण प्रसारक : भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर — डॉ. चंद्रकांत रुद्राक्षे /४०२

१००)देशपातळीवरील पाणी प्रश्न आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार आणि कार्य — डॉ. सूर्यकांत गिते /४०६

१०१)डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे अर्थशास्त्रातील योगदान — डॉ. रमेश देसाई /४१०

१०२)डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : — डॉ. सुभाष आहेर /४१४

शोषित वर्गांबाबतचे वैश्विक विचार
१०३)सामाजिक समतेचे उध्वर्यु : डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर — डॉ. नंदिनी रणखांबे /४१८
१०४)डॉ. आंबेडकरांचे पाकिस्तान विषयक धोरण — डॉ. संतोष कदम /४२२
१०५)डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : स्त्री मुक्तीचे उद्गाते — डॉ. संजय गायकवाड /४२६
१०६)डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे अर्थशास्त्रविषयक विचार — डॉ. आर. एम. कोठारी /४३०
१०७)डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षणविषयक विचार — डॉ. हरेश शेळके /४३४
१०८)डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जागतिक स्तरावरील योगदान — डॉ. प्रताप गायकवाड /४३८
१०९)ज्ञाननिष्ठेचा वैश्विक आदर्श : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर — डॉ. रवींद्र बेम्बरे /४४२
११०)जागतिक स्तरावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक योगदान — डॉ. यशवंत गायकवाड /४४६
१११)डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे बौद्ध धर्मासाठी योगदान — डॉ. राजेश कुलकर्णी /४५०
११२)डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जागतिक स्तरावरील योगदान — डॉ. दिगंबर बिरादार /४५४
११३)डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक न्याय आणि लोकशाही संदर्भातील योगदान — डॉ. रेहानाआरा बेग /४५८
११४)जागतिक स्तरावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान — डॉ. मेघना भोसले /४६०
११५)डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे 'मुकनायक' आणि 'बहिष्कृत भारत' — डॉ. अपर्णा साबणे /४६४
११६)डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि -दलितेतर सहकारी — डॉ. शैलेश त्रिभुवन /४६८
११७)डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : आर्थिक व सामाजिक विचार — डॉ. एल.जी. रेटवडे /४७२
११८)डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे यांचे योगदान — डॉ. मीना आहेर /४७६
११९)समता, स्वातंत्र्य, बंधुता, सामाजिक न्यायाचे पुरस्कर्ते - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर — प्रा. वंदना सोनवले /४८०
१२०)डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्ये - एक समाजशास्त्रीय अध्ययन — प्रा. दत्तात्रय भुताळे /४८४
१२१)डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषी संदर्भात विचार — प्रा. एस. पी. शेंडे /४८८
१२२)डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लोकशाहीतील योगदान — प्रा. ए. डी. दुनघव /४९२
१२३)मानवतावादी व्यक्तिमत्त्व : डॉ बाबासाहेब आंबेडकर — प्रा. सुनंदा वाघमारे /४९६
१२४)डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राजकीय धार्मिक विचार — प्रा. शिल्पा कुलकर्णी /५००
१२५)विश्वरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर — प्रा. दत्तात्रय सावंत /५०४
१२६)डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान — प्रा. कृष्णा पाडवी /५०८
१२७)जातियता आणि अस्पृश्यता निवारण संदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार — प्रा. प्राची जोशी /५१२
१२८)लोकशाही आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर — प्रा. एकनाथ झावरे /५१६
१२९)डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि हिंदू कोड बील — प्रा. ओंकार केने /५२०
१३०)डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे साहित्यातील योगदान — प्रा. गीतांजली चव्हाण /५२४
१३१)डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान — प्रा.संजीवनी वाघ – रणपिसे /५२८
१३२)डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - शैक्षणिक वैचारिकता — प्रा. ज्योत्स्ना गायकवाड–वाघमारे /५३२
१३३)डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे मानवतावादी योगदान — प्रा. जितेंद्र शेजवळ /५३६
१३४)कामगार चळवळ आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर — प्रा. गजानन फुलसावंगे /५४०
१३५)डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : भारतीय अर्थव्यवस्थेतील योगदान — प्रा. पूजा बडेकर /५४४
१३६)डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार — प्रा. अपर्णा खैरमोडे /५४८
१३७)डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार — प्रा. सुरेखा रोंगटे /५५२
१३८)आंबेडकरी चळवळीतील कला आणि त्यामधील लोकसहभाग — प्रा. मंगेश तांबे /५५६
१३९)डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भारतीय शेती आणि शेतकरी यांच्या संदर्भातील योगदान : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन — प्रा. स्वाती काटे /५६०

१४०)'जागतिक स्तरावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान' — प्रा. राजश्री गभाले /५६४
१४१)आधुनिक भारताचे जनक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एक व्यापक दृष्टिकोन — प्रा. संजय भालेराव /५६८
१४२)डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जागतिक योगदान — प्रा. दिवाकर सदांशिव /५७२
१४३)संत जनाबाई व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची स्त्री विषयक भूमिका — सुमंगला बाकरे /५७६
१४४)डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक चळवळीतील योगदान — श्रेया दाणी /५८०
१४५)जागतिक स्तरावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान — उर्मिला घोलप /५८४
१४६)डॉ. भीमराव आंबेडकर का योगदान — डॉ. लक्ष्मी झमन /५८८ (मॉरिशस)
१४७)हिन्दी दलित साहित्य और डॉ. बाबासाहब आंबेडकर — डॉ. संध्या तायडे /५९२
१४८)शाहू, फुले, आंबेडकर : विश्वसाहित्य में सर्वसमवेशक योगदान — डॉ. मीना ठाकूर /५९६
१४९)शाहू महाराज, महात्मा फुले और डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : सामाजिक और शिक्षा क्षेत्र की वैचारिक समानता — डॉ. गीता शिंदे /६००
१५०)वैश्विक परिद्रश्य मे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर का योगदान — ए. एस. नदाफ /६०४

जागतिक स्तरावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक योगदान

डॉ. यशवंत जंगलू गायकवाड
भ्रमणभाष : ९४२१३५८३१२

लोकशाही देशात व समाज जीवनात आमुलाग्र बदल घडवायचा असेल तर शिक्षणच जालीम उपाय आहे. हे जाणून घेतले पाहिजे. शिकलेला माणूसच समाजात अनुकुल बदल घडवून आणू शकतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सारे आयुष्य हीनदीन, अस्पृष्य आणि दुबळ्या समाजाला अज्ञान, अंधश्रद्धा आणि दारिद्र्याच्या चिखलातून बाहेर काढण्यासाठी खर्च केलेले आहे.

''डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी देशातील सर्व समाजाला शिक्षण मिळावे, म्हणून देशातील सर्व समाजातील लोकांसाठी शिक्षणविषयक हक्काची भारतीय संविधनातच तरतुद केली आहे. २९ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारतीय संविधानाच्या मसुदा समितीची स्थापना करण्यात आली. तेव्हा उच्चशिक्षीत व विद्वत्तेच्या आधारे संविधान मसुदा निवड करण्यात आली. आपल्या शिक्षणाचा उपयोग त्यांनी स्वत:साठी नव्हे तर देशाच्या व सर्व समाजाच्या उन्नतीसाठी केला. बाबासाहेबांनी केलेल्या घटनात्मक तरतुदीमुळे आज सर्व नागरिकांना शिक्षण घेण्याची संधी प्राप्त झाली असून सामाजिक व शैक्षणिक क्षेत्रात फार मोठा बदल झाला आहे.''[१]

''भारतात त्या काळच्या शिक्षण व्यवस्थेत माणसाला शिक्षणापासून रोखणाऱ्या, प्रतिबंधित धर्मव्यवस्थेच्याविरुद्ध त्यांनी बंड पुकारले. ते म्हणतात, ''जो धर्म अडाणी लोकांना-गरीबांना गरीबच राहण्यीची सक्ती करतो, तो धर्म नसून ती एक बला आहे'' म्हणजेच शिक्षणामुळे व्यक्ती मागासलेला राहतो. या देशातील गरीब असो की, श्रीमंत असो यापैकी कुणीही शिक्षणापासून वंचित राहू नये. म्हणून प्राथमिक शिक्षण हे सक्तीचे व मोफत असले पाहिजे. त्या दृष्टिकोनातून त्यांनी १९४८ ला शासनाकडे मागणी केली. सक्तीचे शिक्षण आणावयाचे असेल तर खर्च अधिक करण्याची गरज आहे. शिक्षणापासून उदासिन असणारा सामान्य माणूस आणि शिक्षणाचा अर्थ कळत नाही अशा लोकांकडे शिक्षणाचे नियंत्रण अशा विचित्र स्थितीत आपले शिक्षण अडवले आहे. त्यासाठीच सक्तीचे व मोफत शिक्षण असले पाहिजे असे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात.''[२]

शिक्षणामुळे परिवर्तन होते हेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचारांचे सूत्र आहे. त्यामुळे प्रत्येकाने बुद्धीचा विकास करण्यासाठी हाल अपेष्टा सहन करून का होईना शिक्षण घेतलेच पाहिजे आणि ज्ञानाच्या बळावर स्वतंत्रपणे विचार करायला शिकले पाहिजे. शिक्षणामुळे प्रत्येकाला आपला विकास करता येतो. आपल्या बुद्धिचा विकास करणे हा प्रत्येक व्यक्तिचा मूलभूत हक्क आहे. त्यामुळे कुणीही शिक्षणापासून वंचित राहता कामा नये. शिक्षण क्षेत्रावर कोणत्याही एकाची मक्तेदारी नसावी म्हणून भारतीय राज्यघटनेत कलम २९ ते ३० मध्ये शिक्षणाचा अधिकार नागरीकांना बहाल केला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मते-उच्चशिक्षण व्यक्तिचा मानसिक व बौद्धिक विकास घडवून आणणारे, तसेच सामाजिक गुलामगिरी नष्ट करण्याचे आणि आर्थिक विकास साधण्याचे राजकीय स्वातंत्र्य मिळविण्याचे साधन आहे. त्यामुळे विद्येची चोवीस तास साधना करा. ही साधना जर यशस्वी झाली तर माणूस जगाच्या पाठीवर आपली किर्ती सहज पसरवू शकतो.

"विद्यार्थ्यांनी चाळी-चाळीत जाऊन जनतेचे अज्ञान व खुळ्या समजुती दूर केल्या पाहिजेत तरच जनतेला तुमच्या शिक्षणाचा लाभ होईल. आपल्या ज्ञानाचा उपयोग केवळ परीक्षा पास होण्यासाठीच करून चालणार नाही तर आपल्या बांधवांनी सुधारणा, प्रगती करण्यासाठी केला पाहिजे तरच भारत प्रगतीकडे जाईल."[३]

जगाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना ज्ञानाचे प्रतिक मानले आहे. ग्रंथ आणि भाकरी यापैकी सर्वप्रथम आपण प्राधान्य दिले पाहिजे ते ग्रंथाला यानंतर आपण प्राधान्य दिले पाहिजे ते भाकरीला. डॉ. बाबासाहेबांनी चाळीतल्या घरात राहून पुस्तकांशी नाते जोडले तसेच वास्तव्यासाठी बांधलेल्या 'राजगृह' नावाच्या बंगल्यात ग्रंथालयच निर्माण केले. ग्रंथालयात तासनतास अभ्यास करून समाजाला शिक्षणाचे महत्त्व पटवून दिले.

जिद्द आणि सचोटी ह्या दोन गोष्टी असतील तर नक्कीच यश मिळविणे कठीण नाही. हे त्यांनी दाखवून दिले. आपल्या सुद्धा बांधवांचा सर्वांगीण विकास व उद्धार झाला पाहिजे म्हणूनच सन १९२४ मध्ये त्यांनी विदर्भातील दर्यापूर येथे अस्पृष्य शिक्षण परिशद आयोजित केली. त्यात अस्पृष्य बांधवामध्ये शिक्षणाची जागृती करणे, त्यांना स्वतःच्या पायावर उभे करणे, मुले व मुलींना शिक्षण देणे, हा एकमेव या परिशदेचा उद्देश होता.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, "आईबाप मुलास जन्म देतात, कर्म देत नाहीत असे म्हणणे ठीक नाही. आईबाप मुलांच्या आयुष्याला वळण लावु शकतात ही गोश्ट आपल्या लोकांच्या मनावर बिंबवून जर आपण मुलांच्या शिक्षणाबरोबर मुलींच्याही शिक्षणासाठी धडपड केली तर आपल्या समाजाची प्रगती झपाट्याने होईल.

प्राथमिक शिक्षण प्रसार :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, "प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार हा राष्ट्रीयदृष्ट्या अत्यंत महत्वाचा प्रश्न आहे. सध्याच्या युगात ज्या देशातील बहुजन समाज, निरक्षर आहे." "अशांचा अशा देशाच्या जीवन कलहात टिकाव कसा लागायचा हे सांगणे नकोच. प्राथमिक शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार महाराष्ट्राच्या सर्वांगीण प्रगतीच्या इमारतीचा पाया आहे. केवळ लोकांच्या खुशीवर हा प्रश्न सोपविल्यास प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार होण्यास कैक शतके लागतील म्हणून शिक्षणाच्या बाबतीत सक्तीचा कायदा करावा लागतो. शिक्षण ही एक पवित्र संस्था आहे. शिक्षक हा शिक्षणाचा आत्मा आहे. शाळेत मने सुसंस्कृत होतात. शाळा हे राष्ट्रीयतेचे, मानवतेचे आणि अज्ञानतम दूर करण्याचे उदात्त कार्य आहे. शाळेत समबुद्धीचे उदात्त निःपक्षपाती, थोर मनाचे शिक्षक पाहिजेत. शिक्षक वर्ग हा राष्ट्राचा सारथी आहे कारण, त्याच्या हाती शिक्षणाच्या नाड्या असतात.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे सक्तिचा प्राथमिक शिक्षणाचा विचार करावा अशी भूमिका घेत आणि त्याचबरोबर जिल्हा बोर्डाच्या हातून शिक्षण खाते काढून घेऊन ते खाते शिक्षण खात्याकडे द्यावे अशी त्यांनी ठाम भूमिका घेतली. त्याचप्रमाणे दलित-अस्पृष्यवर्गीय मुलामुलींना शिष्यवृत्या द्याव्यात, अशाप्रकारे शैक्षणिक प्रश्नाबाबत बाबासाहेबांनी आपली भूमिका घेतलेली होती.

उच्चशिक्षण

डॉ. बाबासाहेबांनी स्थापन केलेल्या शैक्षणिक संस्थामुळेच स्पृष्य-अस्पृष्य मुलांनी शिक्षण घेऊन पुढे मोठमोठ्या पदावर नोकऱ्या मिळविल्या आणि विविध क्षेत्रात उच्च शिक्षणाच्या जोरावर यशाची शिखरे गाठली. उच्चशिक्षण हेच खऱ्या अर्थाने जीवनाच्या प्रगतीचे साधन आहे. उच्चशिक्षण ही जीवनातील अनन्यसाधारण अशी बाब आहे. याची जाणीव बाबासाहेबांना होती. उच्चशिक्षणाशिवाय लोकांची प्रगती होऊ शकत नाही. त्याकरिता प्रत्येकाला उच्चशिक्षण मिळालेच पाहिजे असे त्यांचे स्पष्ट मत होते. शिक्षणातूनच व्यक्तिला प्रगतीच्या वाटा सापडतात हेच स्वानुभवातून त्यांच्या लक्षात आले होते. ज्ञानाची प्रत्येक व्यक्तिला आवष्यकता आहे. शिक्षण सर्वांना मिळाले पाहिजे यासाठी डॉ. बाबासाहेबांनी अहोरात्र परिश्रम घेतले. त्यांनी शिक्षणाची चळवळच उभी केली. व्यक्तिच्या सर्वांगीण विकासासाठी उच्चशिक्षण घेण्याची गरज आहे.

उच्चशिक्षणाचे महत्व विशद करतांना डॉ.आंबेडकर म्हणतात की, "खरी उन्नती-प्रगती ही कारकूनीत नाही. खरी उन्नती व्हायची असेल तर उच्च प्रकारचे शिक्षण मिळाले पाहिजे. उच्चशिक्षण घेऊन तज्ञ झालेलाच समाजात अमुलाग्र पोशक बदल करू शकतो म्हणून त्यांनी मागासलेल्या लोकांमध्ये उच्चशिक्षणा-विषयीच्या आशा-आकांशा निर्माण करण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे स्वानुभवाने उच्च शिक्षणाचे किती महत्त्व आहे ते

मिलींद महाविद्यालयाच्या उद्‌घाटन प्रसंगी केलेल्या भाषणातून दिसून येते.''

उच्च शिक्षणाविषयीच्या आशा-आकांशा संदर्भात डॉ. बाबासाहेबांनी महिलांना केलेला उपदेश अतिशय महत्त्वाचा आहे. बाबासाहेब म्हणतात की, ''ब्राम्हण महिला जन्माला येणाऱ्या मुलांच्या संदर्भात कलेक्टर किंवा न्यायाधिशांची जागा खाली आहे का याचा विचार करते. तर अस्पृष्य महिला कुठे झाडूवाल्यांची नोकरी खाली आहे काय? याचा विचार करते.'' अस्पृष्य महिलांनी देखील आपल्या मुलाला कलेक्टर किंवा न्यायाधिशांचे पद पाहिजे असा विचार करण्याचा उपदेशच डॉ.आंबेडकरांनी दिला आहे. डॉ. बाबासाहेबांचा आदर्श डोळ्यासमोर ठेवून मागासवर्गीयांची मुले देश विदेशात शिक्षण घेऊन प्रगती करीत आहेत.

डॉ. बाबासाहेबांचे जीवन म्हणजे विद्याव्यासंगी जीवन होय. शिक्षणाने विद्या संपादन केल्यावर माणूस किती उच्च दर्जापर्यंत जाऊ शकतो. याचे मुर्तिमंत प्रतीक म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हेच होत. उच्च शिक्षणाने माणसावर सुसंस्कार होतात. त्यामुळे तो जीवनात आपली सर्वांगीण प्रगती साधू शकतो म्हणूनच माणसाच्या जीवनात उच्चशिक्षणाला अनन्यसाधारण असे महत्त्व आहे हेच डॉ. बाबासाहेबांनी प्रतिभा संपन्न-बनून दाखवून दिले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणजे नुसते पुस्तकी पंडित नव्हते तर त्यांनी आपल्या आयुष्यात आचार आणि विचार यांची सांगड घालून आपल्या तत्त्वज्ञानाला कृतीची जोड दिली. भारताच्या पावन भूमिवर अनेक महापुरुषांनी जन्म घेऊन देशासाठी व समाजासाठी अहोरात्र कार्य करून सामाजिक बांधिलकी व राष्ट्रनिष्ठा जोपासली आहे. त्यांच्या सेवेचा वारसा आजही देशवासियांसाठी आदर्श, मार्गदर्शक व दिशादर्शक ठरलेला आहे. अशा या थोर महापुरुषात डॉ. बाबासाहेबांचे नाव सर्वात अग्रणी आहे. अशा महामानवाचे महान कार्य म्हणजे देशासाठी व समाजासाठीचे सामाजिक बांधिलकीचे कर्तव्य होय.

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक योगदान व कार्य पुढे चळवळीत परिवर्तीत झाले. हीच चळवळ भारतीयांच्या जीवनात एक आशा-आकांक्षा निर्माण करण्यात यशस्वी झाली. त्यामुळेच नव्या पिढीने या चळवळीच्या माध्यमातून एक नवा आदर्श इतिहास निर्माण करण्याचा नव्याने प्रयत्न केला आणि शिक्षणाच्या जोरावर यश संपादन करून विविध क्षेत्रात आपला वेगळा ठसा उमटविला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी नेहमी चांगल्या विचारांना व शिक्षणाला महत्त्व दिले. दिनांक ०६ डिसेंबर १९५६ पर्यंत म्हणजेच जीवनाच्या अंतापर्यत दलित, शोशित, मागास, बहुजन समाजासाठी शैक्षणिक संदेश देण्याची भूमिका डॉ. बाबासाहेबांनी वटविली अशा महामानवाच्या शैक्षणिक विचारांची आजही भारत देशाला गरज आहे, हे नाकारता येत नाही.

ꙮꙮ

PRINCIPAL
S.P.Mahavidyalaya,Bhoom
Dist.Osmanabad
S.P.Mahavidyalaya,Bhoom Dist.O BHOOM